

Wojciech Kosior

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ANIOŁ W BIBLIJ HEBRAJSKIEJ POJĘCIE מלאך W UJĘCIU STATYSTYCZNYM I HERMENEUTYCZNYM

THE ANGEL IN THE HEBREW BIBLE

THE IDEA OF מלאך FROM THE STATISTIC AND HERMENEUTIC PERSPECTIVES

Summary

The subject of this paper is the angelology of the hebrew Bible (BH). The main purpose was to penetrate the most original and basic meaning of the hebrew word מלאך meaning „messenger”. Within the range of investigation was also to verify the data coming from the studies on the subject. The paper starts with pointing out the most common errors and misinterpretations which are to be found in the existing literature – mainly the low sensitivity towards the hebrew and aramaic text of BH and groundless infliction of additional meaning on the מלאך figure. Among others such matters had been discussed: confusion of „the angel of the Lord” and „Yahweh”, classification of angels and the evolution of the angelology in BH. In the next part of this paper the results of the research were presented. With the help of the linguistic statistics method used on the מלאך word and the words connected with the latter it was possible to reconstruct the meaning of the messenger figure in BH. The results were then compared to the image created by the literature of the subject. An effort was taken to verify the thesis that the literature of the subject inflicts additional meaning on the original text of BH which has no substantiation from the methodological and hermeneutical point of view. It was also discussed whether the interpolation theory within the context of the מלאך word usage is valid.

WSTĘP

Zagadnienie angelologii Biblii hebrajskiej¹ (dalej: BH) doczekało się licznych opracowań naukowych. Pełne są one jednak nieścisłości i malują obraz anioła niezgodny z tym, którego dostarcza sam tekst BH. Celem niniejszego artykułu jest więc dotarcie do podstawowego kompleksu znaczeń związanego z postacią anioła w BH za pomocą metody statysty-

¹ Bazę tekstową niniejszego studium stanowił tekst BH znajdujący się w programie komputerowym BibleWorks 7.0 przygotowany na podstawie *Biblia hebraica stuttgartensis* w czwartym wydaniu poprawionym, opracowanym przez Niemieckie Towarzystwo Biblijne.

ki² lingwistycznej, co w dalszej kolejności umożliwi przeprowadzenie konfrontacji między „aniołem badaczy i egzegetów” a „aniołem biblijnym”.

Idea anioła wraz z rozwijającą się bazą literacką obrasta w nowe znaczenia, a między hebrajskim terminem מלאך a słowem „anioł” zachowana jest ciągłość. To ostatnie pochodzi od łacińskiego „angelus”, które jest zlatynizowaną wersją greckiego słowa αγγελος³ wykorzystanego w *Septuagincie* (dalej: LXX) dla oddania hebrajskiego terminu מלאך.⁴ Istnieje więc wyraźna linia poprowadzona od מלאך poprzez αγγελος aż do *angelus*. Problem jednak w tym, że linia ta na poziomie łacińskiego tłumaczenia *Wulgaty* (dalej: Vg) ulega bifurkacji: gdy מלאך tudzież αγγελος ma oznaczać posła ludzkiego, tłumacz używa słowa *nuntius* lub *legatus* – gdy zaś מלאך bądź αγγελος ma oznaczać posłańca boskiego, pojawia się słowo *angelus*. Krótko mówiąc „anioł” znaczy nie „posłaniec” lecz *angelus* a zakres znaczeniowy słów „anioł” i מלאך wcale się nie pokrywa, co ma poważne implikacje w rozumieniu nauki o aniołach prezentowanej przez BH. Słowo „anioł” wywodzi się więc od hebrajskiego słowa מלאך, w żadnym razie jednak nie jest z nim tożsame, a pierwotne znaczenie tego terminu jest inne niż późniejsze, z którym mamy do czynienia chociażby w tekstach międzytestamentalnych, nie mówiąc już o literaturze średnio-wiecznej czy współczesnej. Fakt ten nie jest jednak wystarczająco wyraźnie zaakcentowany w literaturze naukowej przedmiotu.

מלאך jest jednym z derywatów starego semickiego rdzenia *l'k* oznaczającego „posyłać”, a dokładniej „posyłać z wiadomością lub misją”.⁵ Ten rdzeń jest dobrze poświadczony w innych językach semickich, m.in. w ugaryckim, etiopskim i arabskim,⁶ w hebrajskim natomiast nie wystę-

² Przez „statystykę” rozumie się w tej pracy „zbiór informacji liczbowych”. Zob. R. Morgenthaler, *Statistik des neutestamentlichen Wortschatzes*, Zurich 1958 oraz Z. Poniatowski, *Logos prologu Ewangelii Janowej*, Warszawa 1970.

³ Etymologia tego słowa jest niejasna. Najczęściej wywodzi się je od perskiego *angaros* oznaczającego konnego jeźdźcę bądź od sanskryckiego *angiras* oznaczającego łącznika. J.W. van Henten, *angel II*, w: *The Dictionary of Deities and Demons*, red. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst, Leiden–Boston–Köln 1999 (dalej: DDD), s. 50-53. Słowo αγγελος już na poziomie językowym niesie ze sobą inne znaczenie niż מלאך.

⁴ A także niektóre przypadki użycia frazy בני אלהים, zwłaszcza w Księdze Hioba.

⁵ J.L. Cunchillos za: D.N. Freedman, B.E. Willoughby, מלאך, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, ed. G.J. Botterweck, G.W. Anderson, H. Ringgren, Stuttgart 1973 (dalej: TWAT), s. 897-904.

⁶ *Angels*, w: *The Interpreters Dictionary of the Bible. An Illustrated Encyclopedia*, ed. G.A. Buttrick, Nashville 1992 (dalej: IDB), vol. 1, s. 128-134.

puje, gdyż najprawdopodobniej na drodze ewolucji został wyparty przez mniej specyficzny, a przez to mający szersze zastosowanie, rdzeń שִׁלַּח. Wśród innych popularnych w BH derywatów rdzenia *l'k* znajdują się takie słowa jak מְלַאכָה, oznaczające „pracę”, oraz מְלִאכּוּת, oznaczające „wiadomość”. Prefiks słowa מְלַאךְ w postaci litery מ oraz wokalizacja oznaczają, że jest to odczasownikowy rzeczownik instrumentalny (*maqṭal*) określający narzędzie, za pomocą którego dana czynność jest realizowana.⁷ Tutaj więc przez מְלַאךְ rozumie się osobę, która służy jako „nośnik” wiadomości – krótko mówiąc: posłańca. Znaczeniem zawartym w słowie מְלַאךְ jest więc tylko i wyłącznie bycie posyланym – nic ponad to. Mając w pamięci rudymenatne i immanentne znaczenie słowa מְלַאךְ przyjrzyjmy się teraz wybranej literaturze przedmiotu i najczęściej pojawiającym się w niej nieścisłościom.

I. NIEŚCISŁOŚCI WOKÓŁ ANGELOLOGII BIBLII HEBRAJSKIEJ

„Anioł oznacza posłańca” – w ten sposób rozpoczyna się większość słownikowych i encyklopedycznych definicji, po czym następuje skróto-we prześledzenie drogi tłumaczeń od מְלַאךְ poprzez αγγελος i „angelus” do „aniola”, na czym przeważnie kończy się omówienie kwestii filologicznych. W dalszej kolejności wzmiankuje się o duchowej naturze aniołów a następnie przeprowadza ich klasyfikację oraz tworzy katalog funkcji przez nie pełnionych. Na koniec jeszcze wskazuje się lakonicznie ich paralele w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu.⁸

⁷ S.A. Meier, *angel I*, w: DDD, s. 45-50. Ma to swoje poważne konsekwencje znaczeniowe: posłaniec bowiem jako narzędzie zatracą swoje dystynkcje, osobowość i wyrazistość „znikając” pod znaczeniem misji, którą realizuje i osobowością swojego zleceniodawcy. Ten aspekt, znajdujący się już w samej formie gramatycznej słowa מְלַאךְ, nabiera później dodatkowego teologicznego znaczenia.

⁸ Por. *angel*, w: *Harper's Bible Dictionary*, red. P. Achtemeier, San Francisco 1996 (dalej: HBD), s. 129-134; B.J. Bamberger, *Angels and Angelology*, w: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 2, ed. F. Skolnik, M. Berenbaum, 2007 (dalej: EJ), s. 150-152; L. Blau, K. Kohler, *Angelology*, w: *Jewish Encyclopedia*, vol. 1, s. 583-597; *anioł*, w: *Leksykon biblijny*, red. R. Fritz, M. Gerhard, Warszawa 2001 (dalej: LB), s. 27-28; A. Jankowski, *angelologia biblijna*, w: *Podręczna encyklopedia biblijna*, t. I, red. E. Dąbrowski, Poznań 1960-1961 (dalej: PEB), s. 52-56; P.-M. Galopin i P. Grelot, *aniołowie*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1994 (dalej: STB), s. 48-51; H. Pope, *angel*, w: *Catholic Encyclopedia* (www.newadvent.org) (dalej: NA); S.A. Meier, *aniołowie*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. M.B. Metzger, M. Coogan, Warszawa 1999 (dalej: SWB), s. 13-14; *anioł*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, red. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III, Warszawa 2003 (dalej: SSB), s. 13-15.

Współcześnie często można się więc spotkać z eklektycznym sposobem uprawiania szeroko rozumianej angelologii,⁹ co niestety często skutkuje niedookreśloną bazą źródłową, niejasną metodologią i nieuzasadnionymi projekcjami badaczy. Po lekturze tych opracowań można odnieść wrażenie, iż w BH znajdują się jasno określone stopnie hierarchii anielskich, przykłady na rozbudowane funkcje aniołów czy historia ich buntu. Tymczasem błąd kryje się już na poziomie uznawania terminu „anioły” za nazwę całej klasy istot. Jeśli bowiem ograniczyć się tylko i wyłącznie do informacji, jakich dostarcza nam BH, pojawia się pytanie, czy w o g ó l e możemy mówić o angelologii w niej prezentowanej.

Istnieje bowiem tendencja do nakładania na BH znacznie późniejszych kategorii i terminów już na poziomie językowym. Reprezentatywnym przykładem takiego działania w kontekście angelologii BH jest praca A. Jankowskiego.¹⁰ Badacz ten twierdzi, iż w przypadku aniołów mamy do czynienia z kategorią biblijną – pojęciem, które można nazwać odpowiednimi terminami i wysnuć z treści tekstu, jak na przykład „zbawczy plan Boga”.¹¹ U podłoża tej idei leży przekonanie o spójności objawienia zawartego w tekście świętego pisma. Trzymając się idei „kategorii biblijnej” Jankowski pisze, że słowo מלאך nie jest jedynym określeniem na anioła, a następnie przedstawia listę innych słów określających anioły, wśród których znajdują się m.in.¹²: אברים, גברים, רמים czy wreszcie ברובים i שרפים.

BH jest jednak tekstem, a raczej grupą tekstów, która formowała się na przestrzeni ponad tysiąca lat w różnych warunkach historyczno-kulturowych i która nie może być koherentną pod każdym względem. Tę spójność dopiero się nadaje istniejącemu materiałowi w procesie okre-

⁹ Najbardziej znanym przykładem jest *Słownik aniołów w tym aniołów upadłych* autorstwa G. Davidsona – praca aspirująca do bycia wyczerpującym kompendium wiedzy angelologicznej, co w efekcie prowadzi do niewielkiej wrażliwości na specyficzny kontekst poszczególnych „angelofanii” literackich. Na gruncie polskim z kolei zbliżony trend, choć znacznie lepiej osadzony w kontekście historyczno-kulturowym, prezentują prace H. Oleschki, przede wszystkim *Aniołów dyskretny lot*, Kraków 2005 oraz praca zbiorowa pod jego redakcją pt. *Księga o aniołach*, Kraków 2003. Wspomnieć też należy o interdyscyplinarnym dziele *Anioł w literaturze i kulturze*, pod red. J. Ługowskiej i J. Skawińskiego, Wrocław 2008.

¹⁰ A. Jankowski, *Aniołowie wobec Chrystusa. Angelologia chrystocentryczna Nowego Testamentu*, Kraków 2002.

¹¹ Tamże, s. 15.

¹² Tamże, s. 25-37.

ślonej egzegezy – w tym konkretnym przypadku, przez odwołanie się do wszystkiego, co o aniołach ma do powiedzenia chrześcijaństwo, czyli do Nowego Testamentu, pism Ojców Kościoła, dokumentów soborowych, itd. Innymi słowy, „anioł” to kategoria skonstruowana przy użyciu dodatkowych danych znajdujących się poza bazą tekstową wspólną dla BH i chrześcijańskiego Starego Testamentu.

Z podobnym problemem mamy do czynienia w konkordancji sporządzonej przez H. Oleschkę. W komentarzu pisze on, że wśród najczęstszych w Biblii określeń na „dobre duchy” znajdują się m.in.: „anioł”, „cherubin”, „serafin”, „synowie Boży”, „posłańcy”, „posłowie z nieba” oraz „święci”. Autor twierdzi też, że „terminy te nie zawierają co prawda słowa «anioł», ale egzegeci nie mają wątpliwości, że w wielu fragmentach Pisma Świętego tytułatura owa odnosi się do dobrych duchów”.¹³ Tymczasem sprawa nie jest taka oczywista. Przyjrzyjmy się przez chwilę jednemu z określeń na „anioły” mianowicie frazie בני אלהים, tłumaczonej najczęściej jako „synowie Boży”. Określenie to ma wiele znaczeń. Może chodzić tutaj o nadludzkie istoty (niekoniecznie anioły), królów Izraela albo nawet o Izraelitów w ogóle.¹⁴ Jest to przykład na to, jak w tłumaczeniu zanika specyfika poszczególnych terminów i zestawień językowych.

Podobną tendencję można też zaobserwować w „religijnie neutralnym” *Dictionary of Classical Hebrew*. Oto pod hasłem מלאך można znaleźć jego synonimy, wśród których znajdują się takie słowa jak עבד (sługa), משרת (minister), נביא (prorok), שר (oficer), רוח (dusza), קדוש (święty), צבא (zastęp).¹⁵

Przykłady tego „trendu” w badaniach nad angelologią można mnożyć. Dość powiedzieć, że do kategorii „aniołowie” trafiają również כוכבים (gwiazdy), które walczyły dla Izraela przeciwko generałowi kananejskiemu, Syserze¹⁶ w Sdz 5, 20,¹⁷ milczący אנשים z wizji Zachariasza (Za 1, 9.

¹³ *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2003, s. 16-17.

¹⁴ M. Barker, *The Great Angel: A Study of Israel's Second God*, Westminster 1992, s. 4.

¹⁵ מלאך, w: D.J.A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew*, London 1993-2009 (dalej: DCH), vol. V, s. 284-288.

¹⁶ Biblijne imiona i nazwy własne zapisywane są za czwartym wydaniem *Biblii tysiąclecia* w wersji elektronicznej obecnej w programie BibleWorks 7.0, z wyjątkiem tych, które są przedmiotem analiz językowych lub których tłumaczenie zostało uznane za niewłaściwe.

¹⁷ S.M. Olyan, *A Thousand Thousands Served Him*, Tübingen 1993, s. 15.

14.; 2,1–7; 4,1–5; 5,5–10; 6,4–5),¹⁸ מַשְׁחִית (Wj 12,23),¹⁹ אוֹפְנִים, חַיִּית (2 Sm 24, 15)²⁰ i wreszcie שָׁטָן uznany za upadłego anioła.²¹ Tym samym do gotowej kategorii bytów duchowych przyporządkowuje istoty o różnych nazwach, które pasują tam pod względem znaczenia, jakie niosą.

Najbardziej podstawowy argument przeciw tezie, że wszystkie wymienione wyżej słowa są określeniami na anioły brzmi: nie ma ani jednego pasaży w BH, który łączyłby wszystkie te istoty z מַלְאָכִים, ani tym bardziej takiego, który wprost mówiłby o מַלְאָכִים jako o całej klasie istot duchowych. Owszem, w BH roi się od demonicznych i politeistycznych pozostałości, jednak umieszczanie ich wszystkich w jednej kategorii jest nadużyciem wobec ich pierwotnego znaczenia. Z drugiej jednak strony pojawia się teologiczne w swej naturze pytanie, jak pogodzić ich kłopotliwą obecność z jedynym bogiem Jahwe? Wydaje się, że umieszczenie ich w jednej kategorii bytów podporządkowanych jest najwygodniejszym rozwiązaniem.

Skoro nie ma pewności odnośnie do słów oznaczających anioły, to tym ostrożniejszym trzeba być przy ich opisie. Tymczasem w opracowaniach nie ma miejsca na powściągliwość, a aniołowie są opisywani jako istoty stworzone przez Boga (Rdz 1, 1; Wj 20, 11; Ps 148, 2-5), czyste (2 Krl 22, 21; Dn 3, 86), doskonale choć nie dorównujące Jahwe (Hi 4, 18; 15, 14; Koh 42, 17), nadludzko silne (Dn 10, 5-19), nieprzystępne, początkowo nierozpoznane, o niezwyklej urodzie i pięknie,²² ilość ich zaś jest ogromna.²³ Wśród ich umiejętności pojawia się latanie, niewidzialność, umiejętność spopielenia przedmiotów (Rdz 16, 13; Sdz 6, 21.22; 2 Krl, 2, 11; Wj 3, 2). Anioły są świetliste niczym niebo, ich naturą jest ogień, towarzyszy im światło (Hi 15, 15).²⁴ Stanowią boską radę zarządzającą kosmosem.²⁵ Są istotami pośredniczącymi między Bogiem a ludźmi, dla tych ostatnich są też stróżami i opiekunami.²⁶ Są święte, lecz omylne, ponieważ mogą się kłócić między sobą. Generalnie są przyjazne człowiekowi,

¹⁸ מַלְאָךְ, w: DCH, vol. V, s. 284-288.

¹⁹ M. Münnich, *Obraz Jahwe jako władcy choroby w Biblii hebrajskiej na tle bóstw bliskowschodnich*, Lublin 2004, s. 197.

²⁰ L. Blau, K. Kohler, *angelology*, w: JE, s. 583-597.

²¹ P.-M. Galopin i P. Grelot, *Aniołowie*, w: STB, s. 48-51.

²² A. Jankowski, *angelologia biblijna*, w: PEB, t. I, s. 52-56.

²³ H. Pope, *angel*, w: NA.

²⁴ L. Blau, K. Kohler, dz. cyt.

²⁵ *Anioł*, w: SWB, s. 13-14.

²⁶ H. Pope, dz. cyt.

chyba że Bóg rozkaże im inaczej.²⁷ Dzierżą w dłoniach różne akcesoria, w zależności od tego, jaką misję realizują (Lb 22, 23; Joz 5, 13; 1 Krm 21, 16. 30; Ez 9, 2; Za 1, 8), a ich posiłkiem jest manna (Ps 78, 25).²⁸ Pełnią funkcje szpiegowskie na ziemi (Za 6, 7), w pismach profetycznych natomiast reprezentują duszę prorocką przynoszącą słowa przepowiedni.²⁹

Już po krótkiej analizie pasaży biblijnych, do których odsyłają wyżej zamieszczone sigła, można się przekonać, jak wiele słów innych niż מלאך trafia do kategorii „nazwy aniołów”, a większość charakterystyk jest raczej dopowiedziana niż wyczytana z tekstu – dotyczy się to chociażby funkcji osobistego anioła-stróża „wydedukowanej” na bazie takich pasaży, jak Rdz 16, 7 czy 1 Krl 19, 5. Podobnie jest ze szpiegowaniem, przyniesieniem natchnienia prorokom czy wreszcie zarządzaniem kosmosem przez ogromną ilość aniołów. Pytanie, czy te charakterystyki znajdują uzasadnienie w statystyce wyrazowej sporządzonej na bazie tekstu źródłowego w jego oryginalnym języku.

Część badaczy³⁰ podejmuje też problem rozwoju angelologii biblijnej rozumianej jako pewna dynamika zmian w kolejno powstających księgach BH. Wydaje się jednak, że takie działanie nie jest uzasadnione, ponieważ po dstawowym problemem jest niemożność ustalenia dokładnej chronologii ostatecznej redakcji tych tekstów.³¹ Co więcej, jeśli nawet przyjmiemy, że poszczególne części *Biblij*, tj. *Tora*, *Prorocy* i *Pisma* zostały zamknięte kolejno do V w. p.n.e., III w. p.n.e. i II w. n.e.,³² to wciąż pozostaje możliwość interpolacji nowych treści w tekst już zredagowany, co w przypadku angelologii ma ogromne znaczenie. Wydaje się więc, że na chwilę obecną próby dokładnego osadzenia rozwoju angelologii biblijnej w czasie są skazane na porażkę.

II. מלאך – ZNACZENIE DOSŁOWNE I METAFORYCZNE

Definicje słowa מלאך proponowane przez literaturę przedmiotu są niezadowolające ze względu na nadmiar znaczenia, jaki ze sobą nosią. Jaką alternatywę można zatem zaproponować?

²⁷ L. Blau, K. Kohler, dz. cyt.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ M.in.: M. Münnich, dz. cyt. oraz S.M. Olyan, dz. cyt..

³¹ W.J. Harrington, *Klucz do Biblii*, Warszawa 1982, s. 15.

³² K. Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2006, s. 22-23.

W BH znajduje się 215³³ przypadków użycia słowa מלאך w różnej formie i różnych kontekstach. Spośród nich 91 przypadków oznacza na pewno posła ludzkiego, co jasno wynika z kontekstu: postać taka ma swoich ludzkich zleceńodawców, jest wysyłana z różnymi zadaniami, nie przejawia żadnych cech nadprzyrodzonych itd. Słowem: nie ma wątpliwości co do tego, że słowo מלאך występuje tam w swoim podstawowym znaczeniu.

Co zatem z pozostałymi 124 przypadkami użycia słowa מלאך? Czy można je umieścić w kategorii „anioł”? Na pewno nie, jeśli zdefiniujemy anioła jako „istotę duchową” lub, co jeszcze mniej uzasadnione w kontekście BH, jako nazwę kategorii istot duchowych. Najbezpieczniej jest „wziąć w nawias” wszystkie informacje o „aniolach” w BH pochodzące z literatury przedmiotu, w pamięci zachowując tylko i wyłącznie znaczenie immanentne dla słowa מלאך. W owych 124 przypadkach mamy zatem do czynienia ze znaczeniem niedosłownym, czyli metaforycznym.

Metaforyzacja pełni kluczową rolę w języku religijnym: jak bowiem inaczej uchwycić zjawiska niezwykle, jeśli nie przez pryzmat zwykłych codziennych doświadczeń i kategorii? Metafora ma dwa człony: istotę (dziedzinę docelową), czyli to, o czym się w niej mówi, oraz narzędzie (dziedzinę źródłową) – to, za pomocą czego się mówi o istocie.³⁴ W przypadku słowa מלאך narzędziem (dziedziną źródłową) jest ze wszech miar ziemská instytucja poselstwa: „zawodu” niebezpiecznego, odpowiedzialnego i wymagającego umiejętności dyplomatycznych, będącego jednak wciąż „w cieniu” władcy. Z określeniem istoty (dziedziny docelowej) jeszcze przez chwilę się wstrzymajmy. Przyjrzyjmy się tymczasem metaforom Jahwe, pozwoli nam to bowiem osadzić przenośne znaczenie słowa מלאך w świecie idei religijnych.

Zakres znaczeniowy czasowników, jakimi posługuje się Bóg sugeruje, że jest on jak człowiek.³⁵ Co więcej, można wskazać 3 metafory

³³ Faktycznie słowo מלאך występuje w tekście BH 216 razy, z czego w jednym przypadku (Mi 1, 1) jest to najprawdopodobniej imię własne מלאכי, znaczące bądź to „mój wysłannik”, bądź będące skróconą formą od „wysłannik Jahwe” – zapis tego słowa w LXX wydaje się sugerować to drugie rozumienie.

³⁴ P. van Hecke, *Metaphor in the Hebrew Bible. An Introduction*, w: *Metaphor in the Hebrew Bible*, ed. P. van Hecke, Leuven 2005 (dalej: MHB), s. 1-18.

³⁵ Zakres ten obejmuje m.in. kompetencje poznawcze, wolitywne i motoryczne. A.R. Diamond, *Playing God. „Polytheizing” JAHWE-alone in Jeremiah’s Metaphorical Spaces*, w: MHB, s. 119-132.

rdzeniowe, czyli takie, które tworzą, łączą i organizują sieć podporządkowanych obrazów i metafor: Jahwe jest jak patriarcha; Jahwe jest jak stwórca; Jahwe jest jak król.³⁶ Spośród tych trzech metafor rdzeniowych największą siłę oddziaływania ma ta ostatnia³⁷: Jahwe zachowuje się więc jak człowiek, a dokładniej, jak typowy starożytny bliskowschodni władca. Oczekiwać więc można konsekwencji i koherencji innych metafor biblijnych w stosunku do tej metafory rdzeniowej. Jahwe jako król posiada więc swój dwór (סוּד), swoje zastępy (צְבָאוֹת) czy wreszcie swoich wysłanników (מַלְאכִים) – jednakże znaczenie wszystkich tych terminów trzeba traktować metaforycznie, a nie jako nazwę własną całej kategorii istot.

Podsumowując, biblijnemu „jako w niebie tak i na ziemi” można dla równowagi przeciwstawić filologiczno-religioznawcze „jako na ziemi tak i w niebie” a znaczenie słowa מַלְאךְ traktować odpowiednio jako dosłowne i metaforyczne.

III. ZAGADKA ANIOŁA PAŃSKIEGO

Dochodzimy wreszcie do kwestii postaci, która jest jednocześnie zagadką i wskazówką – do מַלְאךְ יְהוָה, tłumaczonego najczęściej jako „anioł Pański”. Kluczowa dlań kwestia, tj. niemożność ustalenia, czy mamy do czynienia z Jahwe czy z jego posłańcem pojawia się m.in. w³⁸: Rdz 21, 17; 22, 11-18; 31, 11-13; Wj 3, 2-6; Sdz 2, 1-4; 6, 11-24. Problem ten jest widoczny nawet na poziomie przekładów w często powtarzającym się schemacie: oto w narracji pojawia się „anioł Pański” i wchodzi w relacje z ludźmi, którzy reagują na niego tak i zwracają się do niego w ten sposób jakby był on samym Jahwe. Co więcej, anioł ten czyni to, co może czynić tylko istota pełna mocy: obiecuje rozmnożenie potomstwa (Rdz 21, 18) czy niszczy całą armię Sanheriba (2 Krl 19, 32-36).

W literaturze przedmiotu zdomowało się przekonanie, iż starożytne-mu posłowi zdawało się, że jest posyłającym – innymi słowy dochodzić miałyby do swoistego pomieszania osobowości. Jest bowiem udokumentowane, że posłańcy podczas dostarczania wiadomości, nie rozróżniali między sobą a nadawcą na poziomie językowym: mówili w pierwszej osobie jak gdyby byli nadawcami. Niemniej jednak takie sytuacje są jasne

³⁶ Tamże.

³⁷ K. Nielsen, *Metaphors and Biblical Theology*, w: MHB, s. 263-274.

³⁸ S.A. Meier, za: M. Münnich, dz. cyt., s. 201.

o tyle, że posłaniec zaczyna wtedy od słów „X każe ci przekazać”, po których następuje wypowiedź w formie mowy niezależnej. Można przypuszczać, że był to albo zabieg literacki wykorzystujący ewolucyjnie starszą mowę niezależną, albo przejaw dworskiej etykiety. Identyfikacja ta nie ma zatem charakteru metafizycznego lecz jedynie funkcjonalny i najprawdopodobniej formalny.³⁹

Postać יהוה מלאך próbowano interpretować na różne sposoby, m.in.: jako manifestację Jahwe, preinkarnowanego Chrystusa, czy – co najbardziej interesujące – jako efekt dopisku słowa מלאך przed tetragramem.⁴⁰ Zgodnie z teorią⁴¹ interpolacji יהוה מלאך byłby więc tylko dopiskiem przed imieniem boskim יהוה⁴² – dopiskiem podkreślającym bożą transcendencję a jednocześnie bardzo łatwym w „aplikacji”. יהוה i מלאך są bowiem zgodne co do rodzaju i liczby, więc dopisanie słowa מלאך nie wymaga żadnych zmian w słowie יהוה, by uczynić posłańca „podporządkowanym” w dopełniaczu, natomiast odpowiednie czasowniki „automatycznie” zmieniają swój podmiot.

W chwili obecnej nie da się określić, kiedy mogło dojść do takiego dopisku. Co więcej, nie wiadomo, czy należy traktować to jako zmianę powstałą podczas jednej z licznych redakcji *Biblii* czy późniejszy dopisek do już istniejącego tekstu. By móc to stwierdzić z całą pewnością, konieczne byłoby odniesienie się do bazy tekstowej z interesującego nas okresu – czyli nawet z VI w. p.n.e., gdy Żydzi znajdowali się na wygnaniu babilońskim – i porównanie, czy rzeczywiście w tych fragmentach, w których mamy do czynienia z posłańcem Jahwe, przedtem „manifestował się” sam Jahwe. Najbezpieczniej więc będzie pozostawić tę kwestię otwartą, a „interpolację” rozumieć tutaj w znaczeniu szerokim, tj. nie determinującym warunków powstania dopisku.

³⁹ D.N. Freedman, B.E. Willoughby, מלאך, w: TWAT, s. 897-904.

⁴⁰ S.A. Meier, *angel of Yahweh*, w: DDD, s. 53-59.

⁴¹ Teoria interpolacji, która tłumaczy istnienie postaci „anioła Pańskiego” dopiskiem słowa מלאך przed imieniem יהוה, formalnie jest hipotezą, ponieważ „teoria” to „zbiór praw, definicji i hipotez rzeczowo i logicznie powiązanych w całość”, <http://www.slovník-online.pl/kopalinski/07F76C68B82E1B71412565AF00028B86.php> [on-line 2009-06-11], podczas gdy „hipoteza” to „(tymczasowe) przypuszczenie, mające ułatwić (naukowe) wyjaśnienie zjawiska; domysł; założenie oparte na prawdopodobieństwie a wymagające sprawdzenia”, <http://www.slovník-online.pl/kopalinski/078E733A0F2C8FE3C12565DF00695C07.php> [on-line 2009-06-11]. W naukowej literaturze przedmiotu przyjęło się jednak określenie „teoria”, na którego konsekwentne użycie zdecydowano się także w niniejszej pracy.

⁴² S.A. Meier, *angel I*, w: DDD, s. 45-50.

Wydaje się więc, że z perspektywy religioznawczo-filologicznej najbardziej spójne wytłumaczenie stanowi teoria interpolacji. Można więc założyć przynajmniej pewien stopień podejrzliwości wobec pasaży, w których pojawia się określenie *מלאך יהוה*, *מלאך אלהים*, *מלאך האלהים* bądź *מלאך* – innymi słowy w tych miejscach, gdzie interpolacja słowa *מלאך* może mieć motywację teologiczną polegającą na chęci „uchronienia” Jahwe przed nadmierną immanencją. Ponieważ jednak brakuje odpisów tekstów biblijnych z interesującego nas okresu, jedyne, co pozostaje, to konfrontacja z paralelami literackimi starożytnego Bliskiego Wschodu. Część badaczy tego zagadnienia jest zdania, że jeśli usuniemy słowo *מלאך* sprzed *יהוה*, otrzymamy typowe wzorce literackie, zgodnie z którymi bogowie starożytnego Bliskiego Wschodu manifestują się swoim wyznawcom osobiście a posłańców wykorzystują tylko do komunikowania się z innymi bogami,⁴³ co wydaje się dodatkowo przemawiać za ważnością teorii interpolacji.

IV. STATYSTYKA WYRAZOWA⁴⁴

Jak już zaznaczono wcześniej, wszystkich przypadków użycia słowa *מלאך* w BH jest 215, z czego 91 ma znaczenie dosłowne, a pozostałe 124 – metaforyczne. Kryteria tego podziału również są jasne: każdy przypadek użycia słowa *מלאך* w znaczeniu niedosłownym jest użyciem metaforycznym. Od tego momentu dla wygody zapisu posłużmy się pewnymi skrótami: niech „poseł” oznacza użycie słowa *מלאך* w znaczeniu dosłownym a „posłaniec” – w znaczeniu metaforycznym. Tabela 1 ilustruje repartycję tego słowa w obydwu znaczeniach w poszczególnych księgach BH oraz procentowy udział każdego ze znaczeń.

Zarówno repartycja słowa *מלאך*, jak i częstość jego wystąpień w obu znaczeniach jest nierównomierna: słowo to pojawia się w niektórych tylko księgach BH, z różną częstotliwością i w różnym znaczeniu. Sprawdzmy, jak często słowo *מלאך* pojawia się w liczbie pojedynczej i mnogiej w każdym ze znaczeń (tabela 2).

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Angelologia BH w ujęciu statystyki językowej została co prawda zbadana a wśród „lektur obowiązkowych” znajdują się hasła opracowane w ramach: TWAT, DCH, DDD. Należy jednak wziąć pod uwagę czas, który upłynął od ich publikacji i zadać sobie pytanie, czy w związku z pojawieniem się nowych danych, m.in. czwartego wydania *Biblia hebraica stuttgartensia*, nie należy zweryfikować ich treści.

Tabela 1. Repartycja słowa מלאך w poszczególnych księgach BH

Księga	Frekwencja „poseł”	Udział procentowy	Frekwencja „posłaniec”	Fdział procentowy	Σ
Rdz	2	12%	15	88%	17
Wj	0	0%	6	100%	6
Lb	4	27%	11	73%	15
Pwt	1	100%	0	0%	1
Joz	3	100%	0	0%	3
Sdz	9	29%	22	71%	31
1 Sm	18	95%	1	5%	19
2 Sm	12	63%	7	37%	19
1 Krl	6	67%	3	33%	9
2 Krl	17	85%	3	15%	20
1 Km	3	25%	9	75%	12
2 Km	2	40%	3	60%	5
Ne	1	100%	0	0%	1
Hi	1	33%	2	67%	3
Ps	0	0%	8	100%	8
Prz	0	0%	3	100%	3
Koh	0	0%	1	100%	1
Iz	7	70%	3	30%	10
Ez	4	100%	0	0%	4
Dn	0	0%	2	100%	2
Oz	0	0%	1	100%	1
Na	1	100%	0	0%	1
Ag	0	0%	1	100%	1
Za	0	0%	20	100%	20
MI	0	0%	3	100%	3
Σ	91	–	124	–	215

Tabela 2. Frekwencja wystąpień słowa מלאך
w liczbie pojedynczej i mnogiej

Znaczenie	Frekwencja (l.poj.)	Frekwencja (l. mn.)	Σ
„poseł”	16	75	91
„posłaniec”	111	13	124
Σ	127	88	215

Korelacja liczby i znaczenia jest widoczna na pierwszy rzut oka. Taki układ zależności nie zaskakuje, ponieważ posłowie na ogół byli wysyłani co najmniej w parach. Warto natomiast zwrócić uwagę na przewagę liczby pojedynczej wśród „posłańców”: 90% wszystkich przypadków użycia słowa מלאך w znaczeniu metaforycznym to użycie go w liczbie pojedynczej, co, jak się później okaże, ma duże znaczenia dla poparcia teorii interpolacji.

Kolejną dysproporcję można dostrzec na poziomie zestawień מלאך z innymi słowami. Gdy bowiem mowa jest o „posłach” zawsze występują oni po prostu jako מלאכים lub sporadycznie jako מלאך. Zupełnie inaczej jest z מלאך w znaczeniu metaforycznym: tutaj z kolei mamy do czynienia z dużą różnorodnością zestawień. Przyjrzyjmy się dokładniej „posłańcom” oraz zestawieniom słownym, w których najczęściej występują.

Tabela 3. Zestawienia słowne, w których występuje słowo מלאך
w znaczeniu metaforycznym

Zestawienie	Frekwencja	Udział procentowy
מלאך יהוה	58	47
מלאך (ה)אלהים	10	8
מלאכי (ה)אלהים	3	2
מלאך	43	35
מלאכים	10	8
Σ	124	100

Zdecydowaną większość stanowi zestawienie מלאך יהוה oraz מלאך w liczbie pojedynczej – razem stanowią ponad 80% wszystkich zestawień. Widzimy tutaj jeszcze jedną prawidłowość: otóż מלאך w zestawieniu מלאך יהוה nigdy nie pojawia się w liczbie mnogiej – ani razu bowiem nie mamy do czynienia z konstrukcją מלאכי יהוה. Warto mieć w pamięci tę kwestię w odniesieniu do przytoczonej wcześniej teorii interpolacji.

Dystrybucja zestawień słowa מלאך w znaczeniu metaforycznym w poszczególnych księgach BH również jest nierównomierna, co ilustruje poniższa tabela.

Tabela 4. Repartycja zestawień słowa מלאך w znaczeniu metaforycznym w poszczególnych księgach BH

Księga	יהוה מלאך	(ה)אלהים מלאך	(ה)אלהים מלאכי	מלאך	מלאכים	Σ
Rdz	6	2	2	3	2	15
Wj	1	1	–	4	–	6
Lb	10	–	–	1	–	11
Sdz	19	3	–	–	–	22
1 Sm	–	1	–	–	–	1
2 Sm	1	3	–	3	–	7
1 Krl	1	–	–	2	–	3
2 Krl	3	–	–	–	–	3
1 Krm	5	–	–	4	–	9
2 Krm	–	–	1	1	1	3
Hi	–	–	–	1	1	2
Ps	3	–	–	–	5	8
Prz	–	–	–	2	1	3
Koh	–	–	–	1	–	1
Iz	1	–	–	2	–	3
Dn	–	–	–	2	–	2
Oz	–	–	–	1	–	1
Ag	1	–	–	–	–	1
Za	6	–	–	14	–	20
Ml	1	–	–	2	–	3
Σ	58	10	3	43	10	124

Zestawienia **יהוה מלאך** oraz **מלאך** są najczęstszymi i najbardziej równomiernie rozmieszczonymi zestawieniami we wszystkich księgach BH, w których pojawia się słowo **מלאך** w znaczeniu metaforycznym.

Podsumujmy teraz najważniejsze uwagi: **מלאך** w znaczeniu metaforycznym pojawia się najczęściej w formie **מלאך** i **יהוה מלאך**. Oba te zestawienia charakteryzuje też najbardziej równomierna dystrybucja w obrębie ksiąg BH. Najrzadsza dystrybucja charakteryzuje zestawienia zawierające słowo **מלאך** w znaczeniu metaforycznym w liczbie mnogiej – słowo to najczęściej występuje w księgach mądrościowych BH.

Powyższe przypadki wystąpienia słowa **מלאך** możemy z kolei podzielić na grupy, za kryterium podziału przyjmując kontekst literacki:

- **מלאך** pojawia się jako postać bezpośrednio w narracji, np. w opowiadaniu o odnalezieniu Hagar na pustyni (Rdz 16, 4-14) czy o rozbiciu armii Sanheryba pod Jerozolimą (2 Krl 19, 32-36; 2 Km 32, 8. 14-22; Iz 37, 33-37);

- **מלאך** pojawia się w mowie niezależnej, najczęściej jako forma błogosławieństwa udzielanego sobie nawzajem przez ludzi (np. umierający Jakub błogosławiący swoich synów w Rdz 48, 16) lub udzielanego przez Jahwe (np. podczas objawienia na Synaju w Wj 23, 20. 23; 32, 34; 33, 2);

- **מלאך** pojawia się też w figurze stylistycznej porównania przeważnie w mowie niezależnej (np. Akisz mówiący o Dawidzie, że jest dobry jak **מלאך** **אלהים** w 1 Sm 29, 9), a sporadycznie w narracji (ród Dawida przyrównany do Jahwe i do posłańca Jahwe w Za 12, 8);

- oddzielną grupę przypadków wystąpienia słowa **מלאך** wydają się stanowić użycia tego słowa w literaturze mądrościowej i Psalmach (np. posłaniec Jahwe jako ten, kto chroni wierzących w Ps 34, 7-9 i ściga ich wrogów w Ps 35, 1-8, a także „okrutny posłaniec” **מלאך אכזרי**, który zostanie posłany buntującemu się człowiekowi w Prz 17, 11).

Podział ten nie ma charakteru wyczerpującej taksonomii wszystkich pasażów zawierających słowo **מלאך** w jego metaforycznym znaczeniu – służy raczej jako wskazówka co do najczęściej pojawiających się kontekstów użycia słowa **מלאך** w znaczeniu metaforycznym. Na s. 38 znajduje się tabela porządkująca wszystkie pasáže zawierające „posłańców”.

Do rekonstrukcji pierwotnego znaczenia pozostaje jeszcze zbadanie, jakimi czasownikami posługują się **מלאכים** oraz jakimi czasownikami inne postacie działają na **מלאכים**. Dla uproszczenia i wygody zapisu posłużmy się skrótami: niech czasowniki „aktywne” oznaczają te, którymi działają **מלאכים**, a czasowniki „pasywne” – te, którymi inne postacie oddziałują na **מלאכים**.

Tabela 5. Kontekst, w których pojawia się słowo מלאך
w znaczeniu metaforycznym

Narracja	Mowa niezależna			Użycie poetyckie
	błogosła- wienieństwo	porównanie	inne	
Rdz 16, 4-14	Rdz 24, 1-10	Za 12, 8	Rdz 31, 4-13	Ps 34, 7-9
Rdz 19, 1-25	Rdz 24, 33-53	Sdz 13, 6	Sdz 5, 23	Ps 35, 1-8
Rdz 21, 9-21	Rdz 48, 16	1 Sm 29, 9	1 Krl 13, 14-18	Ps 78, 41-49
Rdz 22, 9-19	Wj 23, 20. 23; 32, 34; 33, 2	2 Sm 14, 17-20. 19, 28	Hi 33, 20-28	Ps 91, 9-12
Rdz 28, 10-22	Lb 20, 16	Ml 2,7	Hi 4, 17-21	Ps 103, 19-21
Rdz 32, 1-3	Ml 3, 1	Ag 1, 13	Iz 42, 19	Ps 104, 1-4
Wj 3, 1-6			Iz 63, 8-10	Ps 148, 1-3
Wj 14, 5-22			Oz 12, 3-5	Prz 13, 17
Lb 22, 20-35			Ml 3, 1	Prz 16, 14
Sdz 2, 1-4				Prz 17, 11
Sdz 6, 7-24				Koh 5, 5
Sdz 13, 2-24				
2 Sm 24, 9-25				
1 Krl 19,1-9				
2 Krl 1, 3-17				
2 Krl 19, 32-36				
1 Km 21, 8-30				
2 Km 32, 8. 14-22				
2 Km 36, 14-17				
Iz 37, 33-37				
Dn 3, 24-29				
Dn 6, 21-24				
Za 1, 7-16; 2, 1-9; 3, 1-8; 4, 1-6; 5, 1-11; 6, 1-6				

Istnieje 61 czasowników „aktywnych” dla מלאכים w obydwu znaczeniach. Oczywiście jest, że ich liczba wcale nie musi się zgadzać z liczbą wystąpień słowa מלאך: w jednym wersecie bowiem מלאך może „realizować” kilka czynności, podobnie też w niektórych wersetach nie pojawia się słowo מלאך, z kontekstu jednak można wywnioskować, że czasownik tam obecny odnosi się do מלאך właśnie. Do puli czasowników trafiły również te w bezokoliczniku⁴⁵ i imiesłowie.⁴⁶ Dla wygody zapisu i przejrzystości czasowniki prezentowane będą w ich najkrótszej, rdzennej postaci.

Między wartościami frekwencji występowania każdego z czasowników istnieją duże dysproporcje. Jest bardzo dużo czasowników, które pojawiają się tylko raz w kontekście מלאכים (m.in. עור, נחן, נפל), natomiast tylko kilka, które pojawiają się więcej niż 10 razy. Przyjrzyjmy się zestawieniu w tabelkach odpowiednio dla „posłów” i „posłańców”.

Tabela 6. Podział czasowników „aktywnych” na grupy frekwencyjne dla „posłów”

Ilość wystąpienia	1	2	3	4	5	7	10	28
czasowniki	ברך	בנה	דבר	נגד	הלך	שוב	בוא	אמר
	בכה	יצא	נבא					
	דרש	לקח						
	ירד	קרא						
	מות							
	ננע							
	נחם							
	נתן							
	רגל							
	רוץ							
	שמר							
Σ	11	4	2	1	1	1	1	1

⁴⁵ Jak np. w konstrukcji obecnej w Lb 21, 21, gdzie można przeczytać: וישלח ישראל מלאכים אל-סיחון מלך-האמורי לאמר. W tym przypadku rdzeń słowa לאמר trafił do puli.

⁴⁶ Jak np. we frazie obecnej m.in. w 1 Km 21 מלאך המשחית.

Tabela 7. Podział czasowników „aktywnych” na grupy frekwencyjne dla „posłańców”

Ilość wystąpień	1		2	3	4	5	6	7	9	15	46
czasowniki	נח	אכל	ברך	נגע	נכה	הלך	שחת	יצא	בוא	דבר	אמר
	נגד	אויץ	נסע	עלה	ענה	שלח		עמד			
	נפל	גאל	נצב	שוב	קרא						
	סור	דחה	סגר		ראה						
	עוד	הלל	שמר								
	עור	היה									
	עשה	חזק									
	עבר	חנה									
	פגע	חליץ									
	פנה	ירד									
	רדף	יצב									
	שכב	יסף									
	שכם	ישב									
	שמע	ישע									
	שיזב	ליץ									
	מצא										
Σ	31		5	3	4	2	1	2	1	1	1

Mamy do czynienia z silną dysproporcją na rzecz czasowników opartych na rdzeniach **אמר**, **בוא**, **דבר**, **הלך**, **שוב**. W pewnym uproszczeniu można więc stwierdzić, że **מלאכים** w obydwu znaczeniach przede wszystkim przemieszczają się i komunikują – co zgodne jest ze znaczeniem zawartym już w samym rdzeniu słowa **מלאך** – pozostałe czynności natomiast wykonują w stopniu marginalnym.

By uzupełnić znaczenie **מלאכים** należy jeszcze wziąć pod uwagę czasowniki „pasywne”, czyli te, którymi inne postacie oddziałują na **מלאכים**.

Tabela 8. Czasowniki „pasywne” podzielone na grupy frekwencyjne dla „posłańców” i „posłów”

Posłańcy						Posłowie				
ilość wystąpień	1	4	6	12	13	ilość wystąpień	1	2	4	53
czasowniki	כחד	ענה	ראה	אמר	שלח	czasowniki	עִיט	חבא	אמר	שלח
	לעב						ענה	צוה		
	עשה						קרא			
	פצר									
	צוה									
	קרא									
	שִׁים									
Σ	7	1	1	1	1	Σ	3	2	1	1

Czasowników tych jest znacznie mniej niż czasowników aktywnych, niemniej jednak w tej grupie również można zauważyć silne dysproporcje – tutaj na rzecz czasowników שלח oraz אמר. Taki stan rzeczy nie jest szczególnie zaskakujący, bowiem są to podstawowe czynności jakie wykonuje się względem posłańca. Innymi słowy מלאכים są wysyłani oraz do מלאכים się mówi, co w zestawieniu z najczęściej występującymi czasownikami aktywnymi związanymi z przemieszczaniem się i komunikacją, tworzy nam obraz istot, które – w pewnym uproszczeniu – są posyłane, przemieszczają się i mówią, realizując tym samym podstawowy kompleks znaczeń zawartych w pojęciu מלאך. Co ciekawe, pojawiają się pierwsze różnice w zakresie czasowników „pasywnych”. „Posłowie” są przeważnie po prostu wysyłani (שלח), wołani (קרא) lub dostają rozkazy (צוה). Wśród „posłańców” natomiast mamy do czynienia z większą różnorodnością czasowników przy mniejszej ich powtarzalności. „Posłańcy” są znacznie rzadziej wysyłani i częściej się do nich mówi, wchodzą też w częstsze i bardziej różnorodne interakcje z innymi postaciami w *Biblii* niż „posłowie”.

Ważną z punktu widzenia niniejszej pracy wskazówką jest bardzo wysoka frekwencja czasownika אמר w odniesieniu do מלאך, zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i metaforycznym. Czasownik ten obok in-

nych czasowników, takich jak *ענה* i *דבר* oraz sformułowań takich jak „tak powiedział Jahwe” (*בה אמר יהוה*) czy też „wyrocznia Jahwe” (*נעם יהוה*) stanowi wskaźnik mowy niezależnej – najprostszej i najbardziej pierwotnej konstrukcji zdaniowej.⁴⁷ Tym samym czasownik ten występujący tak często w kontekście *מלאכים* podkreśla ich drugorzędne znaczenie względem tego, co sami mówią. Być może dalsze badania powinny dotyczyć już samej mowy niezależnej, którą posługują się *מלאכים*.

Wart uwagi jest też czasownik *שלח* w kontekście „posłańców”. Otóż najczęściej pojawia się on w błogosławieństwach o treści „Jahwe pośle swego posłańca przed tobą”, m.in. w Rdz 24, 1-10; Wj 23, 20-28; 32, 34-35; 33, 1-3; Ml 3, 1 bądź też z relacji z błogosławieństw, m.in. w Rdz 24, 33-53; Lb 20, 11-17. Tylko raz bohaterowie opowiadania w Rdz 19, 1-25 w mowie niezależnej relacjonują, że zostali posłani przez Jahwe – w tym wypadku jednak przez większość narracji figurują oni po prostu jako *אנשים*, tylko na początku i na końcu zostaje użyte słowo *מלאכים*. Fraza w narracji jasno mówiąca o tym, iż to Jahwe posyła swojego posłańca występuje tylko w 2 Sm 24, 9-25 i w 1 Krn 21, 8-30 oraz w 2 Krn 32, 8. 14-22 i w Ps 78, 41-49 gdzie jednak Jahwe posyła swoich posłańców w liczbie mnogiej. Nigdy nie dochodzi do tego, żeby *מלאך יהוה* został w ten sposób posłanym. Innymi słowy „posłańcy” są rzadziej wysyłani, a zatem rzadziej manifestują się jako byty odrębne względem Jahwe. Częściej się też do nich mówi niż do zwykłych „posłów”. Tak duża dysproporcja we frekwencji czasownika *שלח* między „posłami” a „posłańcami” oraz bardzo szczególne zastosowanie w tej drugiej grupie wydają się być znaczące w obliczu teorii interpolacji.

Podsumujmy zebrane dane. Słowo *מלאך* w znaczeniu metaforycznym pojawia się częściej niż w dosłownym, w obydwu przypadkach repartycja w poszczególnych księgach jest nierównomierna. *מלאך* w znaczeniu dosłownym w zdecydowanej większości występuje w formie liczby mnogiej, natomiast w metaforycznym – w pojedynczej. Jako „posłaniec” *מלאך* występuje w znacznie większej liczbie zestawień, przeważnie ze słowem *יהוה* bądź *אלהים*. Najczęstsze i najbardziej równomiernie rozmieszczone są zestawienia *מלאך יהוה* oraz *מלאך*. *מלאך* w znaczeniu metaforycznym pojawia się w kilku kontekstach: w narracji, gdzie występuje najczęściej, w mowie niezależnej, gdzie przeważnie jest elementem błogosławieństwa lub porównania oraz w literaturze mądrościowej. Procentowy udział

⁴⁷ S.A. Meier, *Speaking of Speaking: Marking Direct Discourse in the Hebrew Bible*, Leiden 1992, s.1.

frekwencji czasowników, którymi działają „posłowie” i „posłańcy” jest nierównomierny: w obydwu grupach najczęściej występują czasowniki oznaczające komunikację oraz przemieszczanie się. Grupa „posłańców” cechuje się też znacznie większą pulą czasowników „aktywnych”. Podobnie jest z listą czasowników, którymi inne postacie działają na מלאכים: pula tych czasowników jest większa i bardziej różnorodna w przypadku „posłańców”. „Posłowie” najczęściej są wysyłani, wołani oraz dostają rozkazy, „posłańcy” z kolei są rzadziej wysyłani i częściej się do nich mówi.

V. DYSKUSJA WOKÓŁ ANGELOLOGII BIBLII HEBRAJSKIEJ

Postać anioła w BH prezentowana w literaturze przedmiotu odbiega od tego, co ma do powiedzenia na ten temat sama *Biblia*. Jak pokazują statystyki wyrazowe, postać מלאך jest znacznie mniej wyrazista, mniej różnorodna i mniej ważna niż chcieliby badacze. Mamy bowiem do czynienia z istotą, która przede wszystkim jest wysyłana, przemieszcza się i komunikuje – czyli realizuje podstawowy kompleks znaczeniowy słowa מלאך. Inne jej aspekty, zwłaszcza niszczycielskie (np. שחח, נגע, מוח) i opiekuńcze (np. שמר, חנה) są reprezentowane w tekście w znikomej ilości. Nie ma też większych różnic między „posłami” a „posłańcami” we frekwencji wystąpień podstawowych dla nich czasowników: jedno i drugie realizują wspólny kompleks znaczeniowy. Tym bardziej zasadne wydaje się mówienie o dwóch znaczeniach słowa מלאך – podstawowym i metaforycznym – niż o posłańcu ludzkim i boskim. Ten ostatni podział cechuje bowiem zbyt duża „wartość dodana”.

Nigdzie w BH nie ma informacji, że מלאכים stanowią grupę, do której miałyby należeć chociażby שרפים czy כרבים – co przyjęło się uważać za oczywistość. Ze statystyk natomiast wynika, że zdecydowana większość przypadków wystąpienia słowa מלאך w znaczeniu metaforycznym ma formę liczby pojedynczej. Oznacza to, iż מלאך manifestuje się przeważnie jako pojedyncza istota, posłaniec Jahwe, a nie jako grupa posłańców. Tym mniej zasadne jest mówienie o מלאכים jako o kategorii istot. Wydaje się jednak, że wyobrażenia ludzka nie znosi próżni, zwłaszcza w odniesieniu do świata idei religijnych. Skoro więc trzeba jakoś pogodzić ludzką pre-dylekcję do politeizmu (którego liczne ślady znajdują się na kartach BH) z monolatrią, w sukurs przychodzi idea boskiego posłańca. Niebezpieczne z punktu widzenia monolatrii istoty trafiają do stopniowo krystalizującej się kategorii מלאכים – czyli posłańców podporządkowanych Bogu.

W opracowaniach przecenione są też znacznie charakterystyki „boskich posłańców” uwzględniające ich ognistą naturę, niezwykle rekwiyty czy przyjazne usposobienie. Jeśli już trzymać się istniejących „klasyfikacji anielskich”, to ogień dotyczy raczej שרפים czy קרשים niż מלאכים, „niezwykłym rekwiytem” jest i tak rzadko pojawiający się miecz (חרב) a przyjazne usposobienie manifestuje się sporadycznie i jest raczej realizacją rozkazu Jahwe niż osobistą pobudką postaci, która i tak wydaje się raczej artefaktem powstałym na bazie dopisku niż samodzielną duchową istotą.

Czy zasadnym z tego punktu widzenia jest więc posługiwanie się określeniami „aniołowie” i „angelologia” w odniesieniu do postaci מלאכים obecnych w BH? Wydaje się, że nie ma wystarczająco silnego powodu na poziomie filologicznym, by rezygnować z terminów, które mają już pewną tradycję badań i stanowią wygodny skrót myślowy. Każdorazowo jednak wymagane jest precyzyjne określenie, co rozumie się przez przedmiot badań – a tym, w kontekście BH musi być מלאך a nie „anioł”.

Wydaje się więc, że wiele z zarzutów, które można wytoczyć na podstawie wyników dokładnych badań filologicznych, nie miałaby racji bytu, gdyby autorzy opracowań wierniej trzymali się tekstu, jak i jego kontekstu zamiast projektować nań informacje pochodzące skądinąd. Taki stan rzeczy tym bardziej potwierdza konieczność „powrotu do źródeł” – tym razem literackich – i pracy na tekście w jego języku oryginalnym z pomocą odpowiedniego warsztatu.

Powróćmy jeszcze do kwestii מלאך יהוה. W pewnym uproszczeniu możemy przyjąć, że w zdecydowanej większości⁴⁸ pasaży zawierających którekolwiek z zestawień słowa מלאך w dowolnej liczbie z imieniem Boga, możemy słowo מלאך usunąć, a otrzymamy w ten sposób typową dla bliskowschodniego kontekstu i wewnętrznie spójną narrację z Bogiem lub z bogami (אלהים) w roli głównej. Dla celów badawczych przyjmijmy więc, że teoria interpolacji ma stosowalność w odniesieniu do większości przypadków użycia frazy מלאך יהוה, tudzież do większości przypadków użycia słowa מלאך w znaczeniu metaforycznym. Teoria interpolacji wydaje się mieć szersze zastosowanie, nie ograniczone tylko do frazy מלאך יהוה. Być może słowo מלאך można potraktować jako dopisek również przed ta-

⁴⁸ Oczywiście nie w każdym pasażu Biblii מלאך יהוה musi oznaczać to samo. Niekiedy określenie to samo staje się metaforą wyższego stopnia i odnosi się najprawdopodobniej do kapłanów i proroków, jak jest np. w Ml 2,7 czy też w Ag 1,13. S.A. Meier, *angel of Yahweh*, w: DDD, s. 53-59.

jenniczym מִשְׁחִית a także przed „mówiącym we mnie”,⁴⁹ który odzywa się wewnątrz proroka Zachariasza. W tych przypadkach bowiem można usunąć słowo מִלֵּאך z narracji, a nie straci ona nic na spójności. Podobnie jest w dwóch przypadkach, gdy מִלֵּאך, tym razem w liczbie mnogiej, pojawia się przed אֱלֹהִים w historii Jakuba: najpierw w jego wizji sennej, a potem podczas podróży. Gdy z tych pasaży usuniemy מִלֵּאכִי otrzymamy אֱלֹהִים – które z kolei możemy potraktować nie jako imię własne Boga, lecz jako rzeczownik w liczbie mnogiej oznaczający „boskie moce”. Można się zastanawiać, czy nie jest podobnie w przypadku porównań, w których mówi się o kimś, że jest „jak posłaniec Boży” (כַּמִּלֵּאך אֱלֹהִים) bądź „jak posłaniec Jahwe” (כַּמִּלֵּאך יְהוָה). Być może pierwotnie było to porównanie bezpośrednie do samego יהוה lub do אֱלֹהִים, które jednak z czasem mogło się okazać zbyt śmiało w obliczu teologii Izraela.

Jakkolwiek teoria interpolacji jest bardzo atrakcyjna i w prosty sposób tłumaczy obecność słowa מִלֵּאך w niektórych szczególnie trudnych pasażach, to wciąż nie dysponujemy odpowiednią bazą porównawczą, która umożliwiłaby jej weryfikację. Odnieść się możemy jedynie do starożytnych bliskowschodnich tradycji zezwalających bogom na bezpośrednie teofanie oraz do tradycji poselskiej – na tym jednak kończą się dostępne obecnie możliwości. Rodzi się pytanie, dlaczego מִלֵּאך został użyty w niektórych tylko pasażach. W całym tekście BH słowo יהוה pojawia się ponad 6 tys. razy, słowo אֱלֹהִים – 680, a האֱלֹהִים – 366 razy. Od tej sumy odejmijmy wszystkie przypadki, gdzie imię Boga występuje w zestawieniu ze słowem מִלֵּאך – czyli tylko 71. Wtedy i tak pozostanie prawie 100 razy więcej miejsc, gdzie o Bogu mówi się bezpośrednio, choć oczywiście nie we wszystkich przypadkach mamy do czynienia z teofanią w narracji. Pytanie więc brzmi: dlaczego w większości fragmentów pozostawiono יהוה/אֱלֹהִים bez jego מִלֵּאך? Czy te kilkadziesiąt pasaży już wystarczyło, by zaznaczyć obecność posłańców w miejsce transcendentnego Boga, a jednocześnie nie rozwinąć za bardzo biblijnej angelologii? By to dokładnie sprawdzić, potrzeba znów dokładnych badań – tym razem dla słów יהוה oraz אֱלֹהִים – a następnie porównania wszystkich „teofanii” z „angelofaniami”. Być może okaże się wtedy, że różnica jest zauważalna już na poziomie językowym.

⁴⁹ הדָּבָר בִּי, który występuje w: Za 2,2. 7; 4,1.4.5; 5,5.10; 6,4 zawsze w zestawieniu בִּי מִלֵּאך הדָּבָר. Być może należy potraktować to jako dopisek mający na celu swego rodzaju „zaklasyfikowanie” owego tajemniczego głosu a jednocześnie „przeniesienie” go ze sfery osobistych wrażeń proroka na plan idei religijnych.